

Slepi za resnico

Bojan Radej

V *Nostalgiji*, predzadnji in najbolj poetični ter osebno izpovedni stvaritvi velikana filmske režije Andreja Tarkovskega iz leta 1983, v glavni vlogi spoznamo sodobnega ruskega pisatelja, izseljenca Andreja Gorčakova, ko pride na toskansko podeželje preučiti delo ruskega skladatelja iz osemnajstega stoletja. Tam se spozna z Domenicom, vaškim posebnežem, ki poskuša rešiti svet, a mu ne uspe izpolniti pogoja, da bi s prižgano svečo prečkal bazen na bližnjem izviru potoka, saj mu plamen vedno prej ugasne. Nekega dne obišče Domenica in nad kuhinjsko nišo opazi zapisano nelogično enačbo $1 + 1 = 1$. V drugem prizoru Domenico vzame s police pletenko oljčnega olja in si v dlan kane najprej eno kapljo in nato še drugo ter pojasni: ena kaplja in ena kaplja dá eno večjo kapljo, ne dveh. S tem pove, da sta z Andrejem žrtvi iste usode: oba je večina izločila.

A če bi Domenicovo čudaško računstvo privzeli kot edino možno, potem tudi ocean ne bi bil nič več kot velika kaplja vode. Iracionalno pravilo je posledica nekega posebnega načina celostnega razmišljanja, ki je za Andreja lahko laskav. V resnici pa je uporabljena enačba zelo izključevalna, saj zahteva, da so elementi zlivanja v eno identični. Iracionalno pravilo svoje sestavine kar se dá tesno poveže, vendar pa so tako tvorjene celote zagledane vase, zato so celostne na zelo osiromašeni način.

Manj strogo je prvošolsko pravilo, ki trdi, da je $1 + 1 = 2$. Zanj mora biti vse, kar seštevamo, enako le v eni lastnosti, zato ostanejo sestavine še naprej posamezno razpoznavne enote. Eno in eno jabolko ni eno jabolko, med njimi so kislja, sladka, lepa simetrična in grda nesimetrična jabolka, ki jih v dobro potrošnikov v trgovini ni najti. To pravilo zajame več raznovrstnih elementov

v celoto, zato je bolj vključevalno. Sposobnost vključevanja razlik pa je najmanj, kar bi smeli pričakovati od postopka, katerega poslanstvo je sestavine združiti v celoto. Sinteza, ki ne povezuje razlik, je pravzaprav nesmiselna. Že antični Makedonec Janez Stobáj (grško Ἰωάννης ὁ Στοβαῖος, makedonsko Јован во Стоби) iz petega stoletja je zapisal, da stvari, ki so enake in v harmoniji, ne potrebujejo sinteze, kakršno potrebujejo stvari, ki niso iste vrste in enakega reda.

Možnih načinov povezovanja je veliko in vsi niso prvošolsko racionalni. Kadar sestavine druga do druge niso brezbrizne kot pri jabolkih, ampak so si naklonjene, tako da med njimi obstaja sinergija kot med dobrima partnerjema, prijateljema ali ljubimcema, takrat $1 + 1$ rado znese veliko več kot dve. In obratno, kadar trenja ovirajo povezovanje, je rezultat lahko enak nič - kot pri izničenju pozitivnega in negativnega električnega naboja. Če pa se izničenje zgodi v skupnosti, to rado sproži spore, katerih razrešitev proizvede negativni rezultat za vse (čeprav ne nujno za vsakogar), kot so tržni zlomi, nasilni prevrati ali celo vojne. Ne nazadnje, $1 + 1$ je lahko vendar tudi 11, kot je pripomnil nekdo bolj iz zadnje vrste, očitno nejevoljen zaradi tolikšnih naprezanj, da bi vsadili dvom o nečem tako očitnim. Torej, celoto lahko tvorimo na različne načine, racionalno ali iracionalno, rezultati so vsak v svojem načinu pravilni, vendar povsem drugače povzamejo resničnost.

Če torej resnica ni več ena sama, edina in nedolžna, ali to pomeni, da je vse lahko res in zato hladnorazumska znanost ne more več ostati neomajno vodilo pri celostnem spoznavanju sveta? Belgijski kemik in nobelovec ruskega rodu in židovskega izvora Ilya Prigogine je to možnost odločno zavrnil, ko

je zapisal, da zgolj zaradi tega, ker ne moremo oblikovati celostnih rezultatov na enovit način, še ne smemo trditi, da je resničnost v bistvu relativna. Resničnost je resnična na veliko bolj kompleksen način. Zato se nje-nega spoznavanja ne bi smeli lotiti vzvišeno in priznati le en način spoznavanja.

Iskanje resnice z dobro staro znanstveno metodo postaja vse napornejše, saj proizvajajo rezultate, ki se pogosto ne ujemajo. Zato ne nudi enovitega razumevanja sveta, ampak namesto tega izziva nesoglasja med iskalcami resnice. Takšne razmere zastavljajo spoznavne probleme, ki še zdaleč niso novi. Poznali so jih že modreci sofistoma v pravadnem Afganistanu, približno v času, ko so v antični Grčiji delovali naši pitagorejci. O tem pripoveduje pravadna legenda. Dobrohotni kralj je ob neki priložnosti, ko se podaniki po dolgem prerekanju nikakor niso mogli poenotiti o neki sila pomembni skupni zadevi, ukazal prepir prekiniti. Nemudoma je dal pripeljati šest slepih mož, ki še nikoli niso videli slona, ter jim velel, naj mu opišejo žival, ki so jo privedli prednje. Prvi, ki je tipal trobec, žival opiše kot kačo, drugi, ki preučuje uhlje, jo vidi kot preprogo. Raziskovalec okla bi se zaklel, da je žival še najbolj podobna sulici, tisti, ki je otipaval nogo, pa je trdil, da mora biti prej podobna deblu. Vsak prizadevno opiše žival natančno

po tem, o čemer se je lahko sam prepričal. Ker pa ne ve, da je omejen le na vidik, ki je zanj edini dosegljiv, ne more zaznati omejenosti svojih spoznanj, zato se mu zdi, da sme svoje omejeno dognanje posplošiti v podobno celega slona. Kralj na koncu povzame moralo zgodbe: ljudje radi prevajajo svojo delno izkušnjo v edino veljavno resnico, kar jih pahne v nepremostljiva nasprotja in jim onemogoči, da bi razmišljali celostno.

Stara modrost velja še danes. Pot znanosti do resnice je bila še razmeroma preprosta, dokler je zahtevala samo ločitev zrnja od plevla, resnice od neresnice. To je sicer osnovno poslanstvo znanosti, a se je izziv spoznavanja sveta od utemeljitve moderne znanstvene metode pred več stoletji do danes kljub vsemu pomembno spremenil. Danes moramo najti razsodne odgovore na vprašanja, ki jih ne zastavljajo več nasprotja med resnico in neresnico, ampak med resnico in resnico, torej med samimi veljavnimi, toda nasprotnimi razumevanji iste stvari. Ločevanje pravega od napačnih razumevanj tukaj v celoti odpove.

Vprašanje je preprosto, a zahteva kompleksen odgovor: kako uveljaviti enovitost skupaj z razlikami? Slavoj Žižek pravi, da so tovrstni problemi ‚antipostmoderni‘, takšni torej, ki obnavljajo v postmodernem času izgubljen idejo celote, najsibo skupnosti, pla-

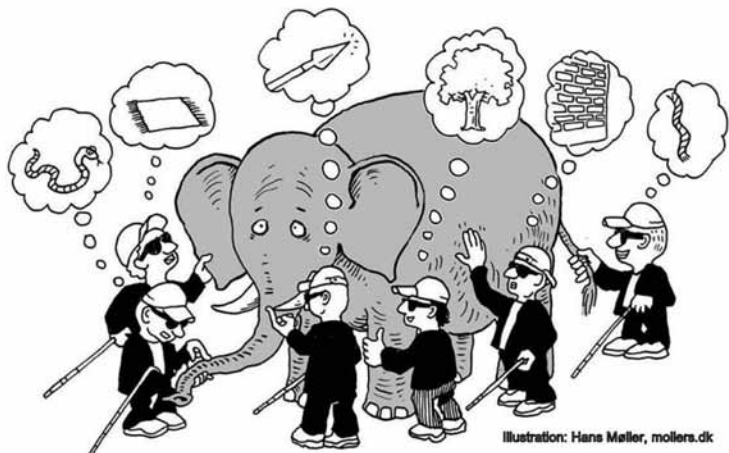

Illustration: Hans Møller, mollers.dk

Šest slepih mož in slon.

Vir: a – ilustracija.

neta ali človekovih temeljnih pravic, vendar le na podlagi uveljavljanja radikalnih razlik, notranje neenotnosti in nedoločljivosti katekole celote kot varoval, ki zagotavljajo, da v celostnih prizadevanjih ne more prevladati nič, kar se sklicuje na popolno, absolutno, temeljno, na univerzalno ali večno. Celostni pojavi v našem času ne obstajajo več enovito, ampak, kot je zapisal italijanski politični filozof Antonio Negri, le kot ‚multitude‘, skozi svoje korenito različne in samostojne pojavnosti. Nobeno posamezno ne more predstaviti celote, ampak je za to potrebno sodelovanje vseh, čeprav so temeljno različna.

Takrat, kadar je o neki stvari več nasprotujočih, a enako veljavnih razlag, lahko po mnenju avstrijskega fizika in filozofa znanosti ter nobelovca Erwina Schrödingerja o resnici sodimo le glede na to, kaj je različnim razlagam skupno in kje so presečne, to pa je lahko kvečjemu v njihovih obrobni ujemanjih, saj so v jedru nezdržljive. Če to misel prenesemo na prejšnji primer, bi imeli slepi možje (ali prepirljivi podaniki pred njimi) boljše možnosti dojeti podobo slona, če bi zaznali meje veljavnosti tega, kar lahko z gotovostjo trdijo vsak zase. Vsak bi svoje preučevanje moral dovolj razširiti, da bi trčil ob spoznanja drugih in tako ugotovil, da trup nekje preide v trobec, drugje v okel, ušesa ali rep. Po tem napotku naj vsak najprej spozna omejenost svojega spoznavanja, nato pa ga kot samo delnega nadgradi v preseku z vsemi drugimi, čeprav imajo povsem drugačno izkušnjo, a vendar njihov vpogled obrobno dopolnjuje druge vpogledde. Na žalost bo celostna podoba slona tudi potem še naprej ostala nevidna. Vseeno pa bo bolj celostna, kot če bi vsak iskalec sam stal pred veličastnim izzivom resnice, tako rekoč iz oči v oči z božanskim, kot si je njega dni domišljjal stari Pitagora, ko se mu je prikazal slavni geometrijski izrek. Prav ta utvara ga je na koncu pripravila do tega, da je somišljenika Ipasa iz Metaponta, ki je utemeljeno podvomil v nadnaravne primesi

njegove vizije, menda dal jadrno zabrisati v morje, da se je revež pri priči utopil.

Golo kopičenje dejstev torej ne prinese bolj celostnega razumevanje kompleksnih zadev, dokler iz jedrnih nasprotij med dognanji na eni strani in obrobni, to je večinoma majhnih, a mnogih ujemanj na drugi, ne izluščimo širše podobe. A ne sodimo znanosti prestrogo, saj njena slepa pega izvira iz nečesa, kar je predhodno njenemu delovanju. Tako kot v legendi o kralju, ki dá slepim nalogo, ki je nikoli ne morejo rešiti. Pa ne zato, ker so slepi, saj spoznavanje kompleksnih celot drugače sploh ni možno, ker niso spoznavne z nobenega posebnega stališča. Razsvetljenje, ki ga v svetu kompleksnosti prinese znanstveno odkritje, je še vedno samo razsvetljenje za slepe. Podobno je Nikola Tesla enkrat zapisal, da razsvetljenje za znanstvenika pomeni predvsem soočenje z njegovimi lastnimi omejitvami. Spoznavajoči ne prinaša luči resnice, ki odganja temo neznanja. Spoznavajoči tudi ni kot sova, ki temo predira z ostrim vidom, ampak je še najbolj podoben netopirju, ki ne rabi oči, da se znajde brez luči najvišje resnice. Zato mora znanstvenik del svojih pristojnosti pri spoznavanju sveta odstopiti komu, ki ni tako usodno racionalno omejen.

Posebej pomembno je upoštevati nepremostljivost razdorov, ki jih ustvarja iskanje resnice z vzvišenega izhodišča, kadar so predmet preučevanja družbeni pojavi. Saj družbena dejstva niso položena na nas enako neizogibno kot fizikalna, kemijska ali biološka dejstva, ampak jih sooblikujemo sami, ki jih skušamo hkrati tudi nepristransko spoznati. Zato spoznavanja dejstev o družbi ne moremo skleniti že na točki, do katere še lahko pridemo po uhojeni znanstveni poti. Prav nasprotno, premoščanje prepada med resnico in resničnostjo se tu šele dobro začne. Znanstveno potrjena dejstva je treba, preden se nanje lahko opremo, umestiti v širši spoznavni okvir, ki pa ni več samo znanstven. Ta jih preseje skozi sito subjektivnih razlik, vgrajenih v različna

izhodišča in načine preučevanja resničnosti, skozi katera objektivna dejstva edino lahko odsevajo na platno znanstvenega spoznanja. Pri spoznavanju kompleksnih družbenih zadev se nasproti objektivne znanosti postavlja pol 'iracionalnega', subjektivno utemeljenega vrednotenja s posebnim poslanstvom uravnovesiti nasprotja med racionalnim in iracionalnim spoznavanjem resničnosti.

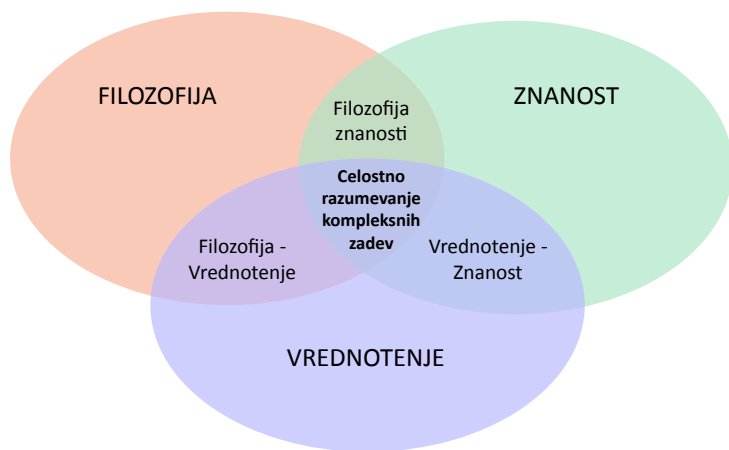
Kaj hočemo s tem povedati? Težave šestih slepih mož so podobne težavam sedanje generacije, v njenem transformacijskem soočanju s kompleksnimi izzivi kulturnega in intelektualnega prehoda iz postmodernih v antipostmoderne družbe. Resničnost lahko objektivno spoznamo le skozi sito neveljavnih posplošitev o spoznavnih potencialih izhodišč, na podlagi katerih si znanost za to prizadeva. Četudi je znanstvena vednost zato na neki način vedno napačna, je vendar ne moremo zavrniti, saj spoznavanje, ki ni do neke mere zaslepljeno, sploh ni mogoče. A ravno zato znanost ne more več biti glavni vir, ampak le še nepogrešljiva sestavina širše matrike spoznavanja. V tej matriki je to, kar določa znanstveno delovanje, kot tudi to, kako njegove rezultate razumemo, neločljivo povezano s subjektivnim, z metafizičnim in z vrednotami.

Ponuja se zamisel, da za preučevanje kompleksnih družbenih pojavov potrebujemo matriko spoznavanja, kot jo na sliki 2 ponazarja Vennov diagram s triado Filozofija – Znanost – Vrednotenje. Celostno spoznanje o nečem kompleksnem se rodi v preseku modrosti o naravi preučevane stvari nasploh, njenega objektivnega opisa in končno ovrednotenja, ki raznorodna spoznanja poveže na sredini. Takšna obravnava je *„presečno sredinska“*. Njeno posebno miselnost vsak po svoje opišejo njeni trije preseki.

Območje prvega preseka, med modrostjo in znanjem, zaseda filozofija znanosti, ki majhna in razmeroma preprosta vprašanja glede ločevanja resnice od neresnice poveže s težkimi vprašanji filozofije o temeljnih zadevah, na primer, kaj sploh je resnica in

katere so prave poti do nje. Znanost s filozofskim premislekom o svojem posebnem, objektivnem načinu spoznavanja resničnosti doseže vpogled vase, s katerim se uči, kakor se je izrazil francoski sociolog Pierre Bourdieu, opazovati svoje opazovanje sveta in v njem prepoznati iracionalne razsežnosti svojih racionalnih prizadevanj. Dokler znanost ne prepozna miselnih podlag in temeljnih predpostavk svojega posebnega načina spoznavanja sveta, torej predvsem svoje slepote, ne more postati globoka, ne more na primer uvideti kraljeve premetenosti.

V naslednjem območju prekrivanja, med filozofijo in vrednotenjem, pride to, kar je onkraj fizičnega obstoja, torej metafizično, v stik s tem, kar je onkraj racionalnega spoznanja, ker je subjektivno (vrednote). V tem iracionalnem preseku sta svoja svetova prepletla Domenico in Andrej. To je tudi mesto, s katerega se vrednotenje oziroma tisti, ki vrednoti, recimo mu evalvator, sam ovrednoti s stališča skladnosti s svojo posebno iracionalno racionalnostjo. Najprej si prizadeva, da racionalno pri razlagi sveta v matriki spoznavanja ne prevlada nad iracionalnim, a tudi obratno, da se to, kar je iracionalno, izrazi na neki način racionalno, saj je poslanstvo vrednotenja vezano na iracionalnost racionalnega (znanosti), ne iracionalnega (Domenico) – to je že domena umetnosti. Evalvator sam je igralec obrobja, ki se nahaja na sredini med nasprotji. Sam nima vednosti, ki bi bila višja od te, ki jo proizvedeta filozofija in znanost, saj je njegovo poslanstvo zgolj posredovati med spoznavnimi razdori. Evalvator je tako slep za 'edino resnico', saj ve, da jo lahko spoznamo le kot zaslepljeni. Vse, kar je zanj dosegljivo, je premoščanje prepadov med delnimi resnicami. Predpogoj presečnega vrednotenja je prepoznati slepoto evalvatorja za resnico, nato slepoto vseh, ki uveljavljajo nasprotno pogled na resničnost, in na koncu iluzornost samega projekta iskanja 'cele resnice'. Z izpolnitvijo predpogojev si vrednotenje utre pot povezovanja temeljnih spoznavnih

*Celostno spoznavanje po presečnosredinskem modelu.
Vir: Slovensko društvo evalvatorjev.*

razlik na njihovem obrobju. Evalvator ni nihče drug kot sedmi slepi mož, ki edini ni prejel kraljevega vabila. Z razlogom je bil osumljen, da bo pokvaril kraljevo zabavo! Slepota spoznavajočih za evalvatorja namreč ni več znak nemoči, ampak ravno nasprotno, je posledica izvirnega načina prilagoditve na gledanje v temi. Tako kot netopir v temi gleda s sluhom, evalvator sveta ne spoznava z neposrednim vpogledom v stvari, empirično ali logično, ampak le posredno, njegov sonar je samorefleksivno podprta analiza ujemanj in razlik med raznorodnimi načini, na katere se uveljavljajo deloma celostne težnje mnogih.

Nazadnje še presek med tem, kar objektivno vemo o družbi, in tem, kar v njej najbolj cenimo, torej med znanjem in vrednotami. Saj tisto, kar je res, ni nujno dobro, na primer ekonomska racionalnost dobička proti zahtevi za ohranjanje narave ali socialne pravičnosti, čeprav vsi trije odločilno vplivajo na to, v kakšni resničnosti živijo člani skupnosti. Vrednotenje poveže resnico z dobrim, to zniža stopnjo izključevanja razlik, kar omogoči bolj celostno spoznavanje. S tem sicer evalvator ne odpravi nepremostljivih preprek zlivanja kapljic v eno, vseeno pa zagotovi nekaj neprecenljivega, izključevanje kot metodo celostnega spoznavanja iz centra zamenja s sredinsko sintezo z obrobja.

Za razumevanje kompleksnih družbenih

zadev potrebujemo prilagojeni postopek spoznavanja, ki je sredinski, in to na prav poseben način. Tukaj sredina ni mišljena kot kompromis, kjer bi vsak moral žrtvovati nekaj od tega, kar je zanj najbolj pomembno, da bi z drugimi lahko prišel do poenotenja. Ravno nasprotno, presečna rešitev zmore globoke razlike misliti vključevalno. Tudi pri novi sredini ne gre za polovičarsko miselnost 'srednjega dosega', ki jo je predlagal oče sociologije znanosti, Američan Robert Merton, po katerem lahko kompleksne zadeve razumemo le delno in omejeno, kar nas obsoja na relativizem razlik. Obratno sredinski postopek spoznavanja ne gradi na temeljnih nasprotjih, ampak na obrobnih ujemanjih. Presečne sredine tudi ne enačimo z idejo zlate sredine ali zlatega reza, kjer se nasprotje med racionalnim in iracionalnim številom matematično uredi v razmerje, katerega harmonične podobe pogosto vidimo v naravi, v umetnosti in arhitekturi. V družbi pa - razen le izjemoma - sožitje med racionalnim in iracionalnim ni zagotovljeno, ampak se kvečjemu trpita v medsebojnem spodbijanju, najraje pa globoko prezirata. Nazadnje presečne sredine ne smemo enačiti s filozofijo srednje poti, ki so jo razvili budisti za razsvetljenje posameznika z njegovo osvoboditvijo od razumevanja sveta v skrajnostih - bodisi s stališča univerzalne celote ali s stališča njenih osnovnih sestavnih.

Presečna sredina je namesto tega orodje sinteze, katere rezultati so skupnostni. Budiste srednja pot vodi h končnemu cilju, medtem ko presečna sredina proizvaja zgolj začasne rezultate, zato si lahko zastavlja le vmesne cilje.

Kaj uporabnega lahko na koncu izluščimo iz te, ne ravno prekratke razprave? Presečna sredina omogoča bolj celostno spoznavanje zato, ker si zanj prizadevamo z izhodišč samo-refleksivnega znanja in samo-refleksivnega vrednotenja, ki pred veličastnim izzivom resnice ostaneta skromna v prepoznanju svojih omejitev. Celostna spoznanja so dosegljiva le, če si zanje prizadevamo z obrobja, kot bi počel nekdo, ki razume, da ključ do resnice ne obstaja, da mnogi posedujejo del skrivnosti, ki se, kolikor se, razkrije šele tedaj, ko se utemeljena, a vseeno samo delna spoznanja povežejo na sredini. Takšna je tudi modrost praslovanskega boga Triglava, ki hkrati gleda na tri strani: z eno glavo se ozira po nebu, z drugo po zemlji in s tretjo pod njo, kot ga je v *Zakladih Slovenije* opisal profesor Matjaž Kmecl.

Sredinsko spoznavanje resničnosti ne more opisati tako nedvoumno, kot je sprva obljuhljala znanost. Kadar gledamo sredinsko, namreč ne spoznamo nič dokončnega (če smo dosledni, znanost še danes ne ve dokončno, kakšen je slon, saj šele ugotavlja tako osnovne stvari, kot je na primer, kako se sporazumevajo). Presečna spoznanja so delna, začasna in pogojna, vendar ravno zato odprta za dopolnitev po pravilu: več kot vem, bolj sem odprt za obrobno povezovanje s spoznanji drugih, čeprav v jedru nasprotujejo moji vednosti. Sprejemanje spoznavne omejenosti za sedanjo generacijo kljub vsemu ne bo usodna. Danes nas vendar ne zanimajo več univerzalne resnice vsega nasploh in enkrat za vselej, ker se za resnico ne zanimamo kot kralji ali bogovi ali vsaj kot doktorji znanosti, ampak le kot slepi ljudje, ki jih muči veliko bolj skromno vprašanje: Kaj vendar imata pri slonu skupnega sulica in preproga?

Razširjeni zapis po predavanju z naslovom Vrednotenje in znanost, predstavljenem na srečanju ob deseti obletnici delovanja Slovenskega društva evalvatorjev 29. januarja leta 2018 na Oddelku za krajinsko arhitekturo Biotehniške fakultete Univerze v Ljubljani. Za kritične pripombe na prejšnje različice besedila se zahvaljujem prof. dr. Mojci Golobič, dr. Jelki Pirkovič in doc. dr. Sreču Dragošu, ki pa niso odgovorni za ostale slabosti besedila. Bojan Radej, rojen leta 1961 v Ljubljani, je makroekonomist, neodvisni evalvator in soustanovitelj Slovenskega društva evalvatorjev. Za izid pripravlja knjigo Social Complexity and Complex Society - In the Middle of the Middle World (2019).